

Βασίλης Χατζηβασίλης*

ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΥΠΡΟ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το κοινωνικό φαινόμενο του διαζυγίου παρουσιάζει μια σταθερή τάση αύξησης κατά την τελευταία εικοσαετία στην ημικατεχόμενη Κύπρο. Παράγοντες που συνδέονται με την αύξηση αυτή φαίνεται να είναι ο τόπος διαμονής, η διάρκεια του γάμου, ο αριθμός εξαρτημένων παιδιών, το επάγγελμα, το μορφωτικό επίπεδο και το εισόδημα της γυναίκας. Διαφοροποιήσεις στην κυπριακή κοινωνία που ακολούθησαν τα δραματικά γεγονότα της τουρκικής εισβολής του 1974 φαίνεται να συνδέονται με την αύξηση της διαζυγιότητας, με σημαντικότερες ίσως τις διαφοροποιήσεις εκείνες που αφορούν τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες και ειδικότερα τις αξίες που αφορούν τις ενδοοικογενειακές σχέσεις. Συζητούνται οι κυριότερες αρνητικές επιπτώσεις του διαζυγίου στην ψυχική υγεία των παιδιών και, τέλος, επισημαίνονται τα κενά των κρατικών υπηρεσιών στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αυτού φαινομένου καθώς και εκείνα της ισχύουσας σήμερα νομοθεσίας που διέπει το διαζύγιο στην Κύπρο.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με στατιστικά δεδομένα του Τμήματος Στατιστικής και Ερευνών του Υπουργείου Οικονομικών, την τελευταία περίπου εικοσαετία στην Κύπρο, δηλαδή μεταξύ των ετών 1978 και 1997, το ακαθάριστο ποσοστό διαζευκτικότητας, το οποίο ορίζεται ως ο αριθμός των διαζυγίων για κάθε χίλιους κατοίκους της χώρας, κυμάνθηκε από 0,32 σε 1,30. Δηλαδή, τετραπλασιάστηκε τουλάχιστον η έκδοση διαζυγίων μεταξύ

* Ψυχίατρος-κοινωνιολόγος, Γενικό Νοσοκομείο Λεμεσού, Κύπρος.

αρχής και τέλους της χρονικής αυτής περιόδου. Αυτό που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον και που προκύπτει από μια προσεκτική μελέτη των δεδομένων είναι ότι κάθε έτος που περνά και σε σχέση με το προηγούμενο παρουσιάζεται συνήθως μια σταθερή τάση αύξησης του φαινομένου. Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τα δεδομένα αυτά μεταξύ των ετών 1978-1997.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Διαζύγια, ακαθάριστα ποσοστά διαζευκτικότητας
και γαμηλιότητας, 1978-1997

Έτος	Σύνολο διαζυγίων	Διαζύγια εκκλησιαστ./οικογενειακών δικαστηρίων	Ακαθ. ποσοστό διαζευκτικότητας	Ακαθ. ποσοστό γαμηλιότητας
1978	...	158	0,32	10,0
1979	...	161	0,32	12,6
1980	164	155	0,32	7,7
1981	175	164	0,34	11,5
1982	216	205	0,41	10,8
1983	262	230	0,50	11,7
1984	250	233	0,47	7,7
1985	258	222	0,48	10,5
1986	276	241	0,50	9,5
1987	326	288	0,59	10,8
1988	312	274	0,56	7,0
1989	335	282	0,59	9,9
1990	348	310	0,60	9,7
1991	304	261	0,50	10,5
1992	433	382	0,71	8,5
1993	504	446	0,81	9,7
1994	555	506	0,88	9,8
1995	757	686	1,19	10,4
1996	725	660	1,12	8,9
1997	851	765	1,30	11,0

Πηγή: Τμήμα Στατιστικής και Ερευνών, Υπουργείο Οικονομικών.
(Σημ.: Από το 1990 λειτουργούν και τα οικογενειακά δικαστήρια).

Έτσι, σήμερα η Κύπρος (1996:1,12), με βάση σύγκρισης το δείκτη που προαναφέρθηκε και σύμφωνα με την ίδια πηγή, ξεπερνά σε συχνότητα εμφάνισης του διαζυγίου τις περισσότερες χώρες της νότιας Ευρώπης, όπως την Ισπανία (1996:0,8), Ιταλία (1996:0,5) και Ελλάδα (1996:0,9), αλλά και αρκετές από τις χώρες της ανατολικής Μεσογείου, περιοχής στην οποία η Κύπρος τοποθετείται γεωγραφικά και πολιτισμικά (Πίνακας 2).

Οι διαστάσεις του φαινομένου εκτιμάται ότι είναι μεγαλύτερες, αν αναλογιστεί κάποιος ότι τα δεδομένα αυτά καταγράφουν μόνο τα επίσημα διαζύγια, δηλαδή τους γάμους που έχουν λυθεί από τα δικαστήρια.

Συνεπώς, με τους υπολογισμούς αυτούς δεν αποδίδεται ο συνολικός αριθμός των γάμων που έχουν διαλυθεί και ο οποίος αναμένεται να είναι πολύ μεγαλύτερος από τον επίσημα δηλωθέντα, αφού περιλαμβάνει επιπρόσθετα και όλους εκείνους τους γάμους που παραμένουν νεκροί, αλλά δεν έχει κινηθεί η επίσημη δικαστική διαδικασία για τη λύση τους.

Βέβαια, τα δεδομένα αυτά από μόνα τους δεν συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι οι θεσμοί του γάμου και της οικογένειας στην Κύπρο βρίσκονται σήμερα σε αμφισβήτηση. Αντίθετα, και πάλι σύμφωνα με τα ίδια στατιστικά δεδομένα, το ακαθάριστο ποσοστό γαμηλιότητας στην Κύπρο, δηλαδή ο αριθμός των γάμων που τελούνται σε κάθε χίλιους κατοίκους στη χώρα, διατηρείται υψηλό και ουσιαστικά βρίσκεται στο υψηλότερο επίπεδο απ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες περιλαμβανομένων και των χωρών που προαναφέρθηκαν [Κύπρος (1996:8,9), Ισπανία (1996:5,0), Ιταλία (1996:4,7), Ελλάδα (1996:4,5)], (δες Πίνακα 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Ακαθάριστα ποσοστά γαμηλιότητας και διαζευκτικότητας
σε σειρά επιλεγμένων χωρών

Χώρα	Έτος	Γαμηλιότητα	Διαζευκτικότητα
Κύπρος	1996	8,9	1,12
Αίγυπτος	1994	9,2	1,6
Λιβύη	1990/95	5,1	0,5
Ιορδανία	1990/95	8,0	1,2
Ισραήλ	1995	6,5	1,4
Συρία	1990/95	8,6	0,7
Τουρκία	1995	7,5	0,5
Βουλγαρία	1996	4,3	1,2
Γαλλία	1996	4,8	2,0
Γερμανία	1996	5,2	1,7
Ελλάδα	1996	4,5	0,9
Ην. Βασίλειο	1996	5,7	2,9
Ισπανία	1996	5,0	0,8
Ιταλία	1996	4,7	0,5
Πορτογαλλία	1996	6,4	1,4
Αυστραλία	1994	6,2	2,7
Ρωσία	1996	5,9	3,8
Ην. Πολιτείες	1993	9,0	4,6
Κίνα	1990/95	21,2	6,7

Πηγή: Τμήμα Στατιστικής και Ερευνών, Υπουργείο Οικονομικών.

Ωστόσο, η κρίση των θεσμών του γάμου και της οικογένειας στο δυτικό κόσμο αποτελεί σήμερα αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, η οποία δεν μπορεί – πιστεύω – να μας αφήνει αδιάφορους. Η προοδευτική μείωση

του αριθμού των γάμων, η αντίστοιχη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων καθώς και ο αυξανόμενος αριθμός εξώγαμων παιδιών, μαζί με τη διαρκώς διευρυνόμενη υιοθέτηση εναλλακτικών τύπων συμβιωτικής σχέσης ή διαφοροποιημένων τύπων έγγαμης σχέσης, που αποστασιοποιούνται από το πρότυπο της διά βίου μονογαμικής σχέσης, σχηματίζουν μια νέα πραγματικότητα η οποία μεταλλάσσει σημαντικά τα θεμέλια των θεσμών του γάμου και της οικογένειας, τις βάσεις δηλαδή πάνω στις οποίες οικοδομήθηκε η κοινωνία του ανθρώπου, κατά τη διαδρομή πολλών αιώνων μέχρι σήμερα (Finnas, 1995· Menniti και Palomba, 1994· Schoen και Weinick, 1993· Πετρίδου κ.ά., 1990· Haskey, 1995).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Διαζύγια κατά τόπο συνήθους διαμονής

	<i>Σύνολο</i>	<i>Αστικές περιοχές</i>	<i>Αγροτικές περιοχές</i>
ΛΕΥΚΩΣΙΑ			
Έτος 1983	88	71	17
Έτος 1988	124	114	10
Έτος 1997	381	320	61
ΛΑΡΝΑΚΑ			
Έτος 1983	30	22	8
Έτος 1988	42	30	12
Έτος 1997	127	88	39
ΛΕΜΕΣΟΣ			
Έτος 1983	79	67	12
Έτος 1988	79	76	3
Έτος 1997	212	197	15
ΠΑΦΟΣ			
Έτος 1983	21	16	5
Έτος 1988	23	23	0
Έτος 1997	59	42	17

Πηγή: Τμήμα Στατιστικής και Ερευνών, Υπουργείο Οικονομικών.

Από μια προσεκτική μελέτη της δυναμικής των κοινωνικών φαινομένων του γάμου και του διαζυγίου στις Ηνωμένες Πολιτείες και τον ευρωπαϊκό χώρο, διαπιστώνεται ότι η σημερινή κατάληξη στην κρίση των θεσμών του γάμου και της οικογένειας αποτυπώνεται από μία κατ' αρχήν προοδευτική και σταθερή αύξηση στη συχνότητα εμφάνισης του διαζυγίου, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1960, η οποία όμως στη συνέχεια ακολούθηθηκε και από μια προοδευτική μείωση της γαμηλιότητας (National Center for Health Statistics, 1991· Martin και Bumpass,

1989· Cherlin, 1992· Furstenberg, 1994). Ενδιαφέρουσα μελέτη γύρω από το ειδικό αυτό θέμα έχει ήδη γίνει πρόσφατα και για την ελληνική πραγματικότητα (Κοτζαμάνης, 1997). Προκύπτει, δηλαδή, από τα προαναφερθέντα ότι της τελικής αμφισβήτησης των θεσμών του γάμου και της οικογένειας προηγείται μια σταθερή αυξητική τάση της συχνότητας εμφάνισης του διαζυγίου, παρόμοια μ' αυτήν που παρατηρείται σήμερα στην κυπριακή κοινωνία και η οποία χρονικά ακολουθείται από μια σταθερή μείωση της συχνότητας τέλεσης γάμων.

Αν αυτή θα είναι η πορεία που θα ακολουθηθεί στην εξέλιξη των δύο αυτών κοινωνικών φαινομένων, δηλαδή του γάμου και του διαζυγίου, και στον τόπο μας, έναν τόπο και ένα λαό ημικατεχόμενο που αγωνίζεται για την εθνική και φυσική του επιβίωση, τότε αυτό αποτελεί έναν πρώτο σοβαρό λόγο για τον οποίο θα 'πρεπε να είμαστε τουλάχιστον επιφυλακτικοί εμείς εδώ στην Κύπρο, αν μεταξύ άλλων παραγόντων και κυρίως της συνακόλουθης υπογεννητικότητας από τη μείωση της γαμηλιότητας παράλληλα αναλογιστούμε και τις σοβαρές αρνητικές ψυχολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά ή και στους ίδιους τους διαζευγμένους σε άμεση αλλά και μακροπρόθεσμη πορεία. Με απλά λόγια, είναι πολύ πιθανόν στη φυσική πορεία εξέλιξης των δύο αυτών κοινωνικών φαινομένων και σε διάστημα μίας ή δύο δεκαετιών να βρεθεί ο κυπριακός κοινωνικός σχηματισμός στην ίδια θέση στην οποία βρίσκονται όλες σχεδόν οι χώρες του δυτικού κόσμου, δηλαδή μπροστά στον κλονισμό των θεσμών του γάμου και της οικογένειας και στις πολυποίκιλες ψυχικές και κοινωνικές προεκτάσεις που τον συνοδεύουν.

Με αυτή την πολύ πιθανή διαγραφόμενη εξέλιξη, στην παρούσα χρονική στιγμή, θεωρούμε τον προβληματισμό μέσα στους κόλπους της σύγχρονης κυπριακής κοινωνίας γύρω από τη μελλοντική στήριξη των θεσμών του γάμου και της οικογένειας όχι μόνο επίκαιρο αλλά και επιβεβλημένο. Η συστηματική αναφορά που γίνεται σήμερα στον τόπο μας και που επικεντρώνεται σε αυξανόμενα ανησυχητικά κοινωνικά φαινόμενα, όπως –για ν' αναφερθούν μόνο μερικά απ' αυτά– η χρήση ναρκωτικών, η παραπτωματοικότητα των ανηλίκων, η βία μέσα στην οικογένεια και οι αυτοκτονίες, αποφεύγει να αναδείξει τα βαθύτερά τους αίτια τα οποία, κατά την άποψή μας, συναρτώνται πρωτίστως με τη σύγχρονη κρίση των κοινωνικών αξιών. Η διαφοροποίηση των ενδοοικογενειακών σχέσεων καθώς και η προϋούσα αποδυνάμωσή τους, όπως επίσης και η ανακλώμενη, στο επίπεδο της κοινωνίας μας, προοδευτικά μειούμενη συνοχή της, αποτελούν τα ορατά επακόλουθα αυτής της κρίσης. Ανεπιφύλακτα, μια ψυχοκοινωνική έρευνα στο ειδικό αυτό θέμα,

δηλαδή των διαφοροποιήσεων των σχέσεων στο πλαίσιο της σύγχρονης κυπριακής οικογένειας, συναρτώμενων και με τις διαφοροποιήσεις στις σύγχρονες κοινωνικές μας αξίες, θα είχε να προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες, απαραίτητες για οποιαδήποτε προσπάθεια αποτελεσματικού χειρισμού αυτών και άλλων κοινωνικών προβλημάτων (Μουσούρου, 1999· Μαράτου-Αλιπράντη, 1995).

Αν όλοι αποδεχόμαστε την κοινοτοπία, ότι το θεμέλιο στο οποίο οικοδομείται μια κοινωνία είναι βασικά οι θεσμοί, και ιδιαίτερα εκείνοι του γάμου και της οικογένειας, τότε εύκολα αντιλαμβάνεται κάποιος τη σοβαρότητα των προβλημάτων που θα ανέκυπταν από μια ενδεχόμενη διεύρυνση και γενίκευση της αμφισβήτησης των θεσμών αυτών και στον τόπο μας, έναν τόπο ημικατεχόμενο, όπου η ελληνοκυπριακή κοινότητα αγωνίζεται για την πολιτική και φυσική της επιβίωση. Στον αγώνα αυτόν, η διασφάλιση υψηλού επιπέδου ψυχικής υγείας του λαού εκτιμάται ότι αποτελεί ουσιαστικό στήριγμα αυτού του αγώνα και όποιοι παράγοντες δυνατόν να τον υπονομεύουν αξίζει να επισημανθούν και να αναλυθούν διεξοδικά. Στο κεφάλαιο II θα προσπαθήσουμε να τεκμηριώσουμε την άποψή μας ότι το διαζύγιο, σε αντίθεση μ' αυτό που πιστευόταν παλαιότερα, έχει συχνά σοβαρές και μακροχρόνιες αρνητικές ψυχικές επιπτώσεις στα παιδιά των διαζευγμένων· συνεπώς, όταν το κοινωνικό αυτό φαινόμενο λάβει ευρείες διαστάσεις σε μια κοινωνία, τότε ενδέχεται ν' αποτελέσει απειλή τόσο για τη συνοχή όσο και για την ψυχική υγεία μεγάλου τμήματος των μελών της. Εξάλλου, η καναδική κυβέρνηση, ήδη, μέσα στα πλαίσια του προγράμματος για την ενίσχυση της συνοχής της καναδικής κοινωνίας (The third Social Cohesion Workshop for the year 2000) και στηριζόμενη σε πορίσματα μεγάλων επιδημιολογικών ερευνών (National Longitudinal Survey of Children and Youth και General Social Survey of Family and Friends), τα οποία επιβεβαιώνουν το ολοένα διευρυνόμενο χάσμα, αναφορικά με την επίδοση στην εκπαίδευση, την ψυχική υγεία, την οικονομική κατάσταση και σειρά άλλων παραμέτρων, μεταξύ παιδιών διαζευγμένων γονιών ή προερχόμενων από μονογονεϊκές οικογένειες και παιδιών που προέρχονται από άθικτες οικογένειες, επεξεργάζεται προτάσεις που αποσκοπούν στην υιοθέτηση και εφαρμογή πρακτικών για την προαγωγή της ευημερίας των παιδιών της πρώτης ομάδας και δευτερογενώς για την ενίσχυση της συνοχής της καναδικής κοινωνίας (The third Social Cohesion Workshop, 2000).

Η σημειούμενη σήμερα τάση αύξησης των διαζυγίων στον τόπο μας κατά βάθος προδίδει μια σημαντική διαφοροποίηση των ενδοοικογε-

νειακών σχέσεων από εκείνα τα δεδομένα που ίσχυαν εδώ προ μίας ή δύο δεκαετιών. Το φαινόμενο της άνθησης των γηροκομείων στην Κύπρο τα τελευταία χρόνια αποδίδει ως ένα βαθμό τις διαφοροποιήσεις αυτές, όπως επίσης και ο ολοένα έντονα διαγραφόμενος παιδοκεντρικός τύπος της σύγχρονης κυπριακής οικογένειας (Χατζηβασίλης, 1996). Οι εκτιμήσεις αυτές στηρίζονται και στον παράλληλο εντοπισμό μιας διαφοροποίησης στις σημερινές επικρατούσες αξίες του σύγχρονου Κύπριου, που αναπόφευκτα επηρεάζουν την κοινωνική και ενδοοικογενειακή του συμπεριφορά. Διαπιστώνεται, λοιπόν, στη σύγχρονη κοινωνική μας ζωή, μια έξαρση του εγωκεντρισμού και της αλαζονείας. Αξίες, όπως η φιλοτιμία, η ανθρωπίνη αλληλεγγύη, η συντροφικότητα, η πειθαρχία και ο σεβασμός των νεότερων προς τους μεγαλύτερους και ιδιαίτερα προς τους γονείς και τους δασκάλους, αρχίζουν να ατονούν και να κατολισθαίνουν. Νέες αξίες και κοινωνικές αντιλήψεις θεμελιώνονται αργά και σταθερά ως επικρατούσες, όπως η ατομική ικανοποίηση, η επίτευξη ατομικών επιδιώξεων, η αυτοπροβολή, ο πλουτισμός με κάθε θεμιτό ή αθέμιτο μέσο. Τα αναφερόμενα αυτά δεδομένα εδώ στηρίζονται σε εμπειρικές παρατηρήσεις από την πολύχρονη εργασία μας και επαφή με άτομα που ζητούν βοήθεια σ' ένα ψυχιατρικό ιατρείο. Όπως προαναφέρθηκε, δυστυχώς απουσιάζει εδώ στην Κύπρο μια σχετική ειδική έρευνα που θα μας διαφώτιζε σε ικανοποιητικό βαθμό αναφορικά με το θέμα αυτό. Ωστόσο, έρευνες που έχουν γίνει τόσο στον ελλαδικό όσο και τον κυπριακό χώρο, οι οποίες μελετούν κυρίως τα χαρακτηριστικά της νεολαίας μας, επιβεβαιώνουν την έλλειψη εμπιστοσύνης των νέων απέναντι στο θεσμό των πολιτικών κομμάτων και τους πολιτικούς, στο θεσμό της εκκλησίας και τους ιερωμένους, στην αστυνομία και τους αστυνομικούς, στο εκπαιδευτικό σύστημα και τους εκπαιδευτικούς, ενώ, στην ιεράρχηση των παραγόντων που συμβάλλουν στο να προοδεύσει κάποιος νέος στην κοινωνία, επιλέγονται από τους ίδιους, ως πρώτη προτεραιότητα, οι δημόσιες σχέσεις και «το μέσο» η εξυπνάδα και η σκληρή δουλειά ακολουθούν με πολύ χαμηλότερα ποσοστά (Τεπέρογλου, 1999· Κέντρο Ερευνών και Ανάπτυξης Intercollege, 1996).

Επίσης, ειδικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην Κύπρο μετά τα γεγονότα του 1974 –και εννοώ βέβαια τον πόλεμο με τις απώλειές του, την τουρκική κατοχή, την προσφυγοποίηση που συνεπαγόταν την εκρίζωση από τις πατρογονικές εστίες, οι οποίες ήταν και φορείς ενός παραδοσιακού τρόπου ζωής, τον συνακόλουθο βίαιο εξαστισμό, τη μετανάστευση και τον επαναπατρισμό, την ιλιγγιώδη ανάπτυξη της τουριστικής βιομηχανίας, τη μεγάλη εισαγωγή ξένων εργατών και ξένων

καλλιτέχνιδων και τη ραγδαία άνοδο του βιοτικού επιπέδου του Κύπρου— απετέλεσαν ουσιαστικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση νέων αξιών και κοινωνικών συμπεριφορών, και, ειδικότερα, στη διαφοροποίηση των παραδοσιακών ενδοοικογενειακών σχέσεων.

Συνεπώς, λαμβάνοντας υπόψη όλους τους προαναφερθέντες παράγοντες, πιστεύουμε ότι υπάρχουν βάσιμοι λόγοι για να είμαστε τουλάχιστον σκεπτικιστές σήμερα αναφορικά με το μέλλον των θεσμών του γάμου και της οικογένειας και στην Κύπρο.

Ι. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΣΥΝΔΕΟΝΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Εκτός από τα γενικά που προαναφέρθηκαν νωρίτερα, η κοινωνιολογία του διαζυγίου μέσα από διεθνείς έρευνες έχει αναδείξει αριθμό ειδικών παραγόντων που φαίνονται να συνδέονται στενά με την εμφάνιση του διαζυγίου. Από τους παράγοντες αυτούς ειδικής αναφοράς, για την περίπτωση της κυπριακής κοινωνίας, αξίζει να αναφερθούν οι ακόλουθοι :

1. Ο τόπος διαμονής: Από τα διαθέσιμα στατιστικά μας δεδομένα (Πίνακας 3) φαίνεται ότι και στην Κύπρο το διαζύγιο είναι περισσότερο υπόθεση των κατοίκων της πόλης παρά των αγροτικών μας περιοχών. Η πόλη της Λευκωσίας διατηρεί σταθερά το προβάδισμα μεταξύ όλων των πόλεων. Είναι φανερό ότι το εύρημα αυτό συνδέεται στενά και επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι ο σύγχρονος τρόπος ζωής και η προσήλωση σε νέες αξίες, σε αντιδιαστολή προς τον παραδοσιακό τρόπο ζωής, ευνοεί την εκδήλωση του διαζυγίου.
2. Η διάρκεια του γάμου: Το διαζύγιο στην Κύπρο είναι συχνότερο κατά το 3ο ή 4ο έτος της συζυγικής ζωής και ακολουθεί μια δεύτερη φάση αύξησης της συχνότητάς του μετά πάροδο 10 έως 14 χρόνων από το γάμο, περίοδο κατά την οποία τα παιδιά βρίσκονται στην εφηβική ηλικία και ταυτόχρονα οι γονείς τους διέρχονται την περίφημη «κρίση της μέσης ηλικίας». Η ανάλυση και ερμηνεία των ευρημάτων στις δύο αυτές φάσεις, τα οποία βρίσκονται σε συμφωνία με διεθνή δεδομένα (Glick και Norton, 1971), ξεφεύγει από το πλαίσιο αυτής της σύντομης αναφοράς, αλλά ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει στο βιβλίο μου που πρόσφατα κυκλοφόρησε στην Κύπρο, με τίτλο *Το Διαζύγιο στην Κύπρο, χθες και σήμερα και η Παρένθεση* (Χατζηβασίλης, 1997).
3. Ο αριθμός εξαρτημένων παιδιών: Το διαζύγιο, όπως συνάγεται και από τις διεθνείς έρευνες (Thornton, 1977· Lillard et al., 1993), είναι

συχνότερο μεταξύ ζευγαριών που δεν έχουν τεκνοποιήσει, ενώ η συχνότητά του κινείται αντιστρόφως ανάλογα με τον αριθμό των εξαρτημένων παιδιών στην οικογένεια. Δηλαδή, οικογένειες με μεγαλύτερο αριθμό εξαρτημένων παιδιών διαλύονται σχετικά λιγότερο συχνά, ενώ τα ζευγάρια που αδυνατούν να τεκνοποιήσουν χωρίζουν σχετικά πολύ συχνότερα (Χατζηβασίλης, 1999).

4. Το επάγγελμα, το εισόδημα, το μορφωτικό επίπεδο της γυναίκας: Η επαγγελματική δραστηριότητα, το υψηλό εισόδημα και το υψηλό μορφωτικό επίπεδο της γυναίκας έχουν συνδεθεί με την αυξητική τάση εμφάνισης του διαζυγίου (Lipman-Blumen, 1975· Mueller και Campbell, 1977). Είναι φανερό ότι τα στοιχεία αυτά δημιουργούν μια διαφοροποίηση των καθιερωμένων συζυγικών ρόλων, όπως αυτοί προσδιορίζονται από τον παραδοσιακό τρόπο ζωής, και μία ανάγκη επαναδιαπραγμάτευσης τους στο πλαίσιο του γάμου. Εκεί, όπου η επαναδιαπραγμάτευση αποτυγχάνει, φαίνεται να εκδηλώνεται πιο συχνά το διαζύγιο, δηλαδή η λύση του γάμου (Cronkite, 1977· Fishel και Samsa, 1993). Λαμβάνοντας υπόψη σημερινά δεδομένα της κυπριακής κοινωνίας, σε σχέση με την πραγματικότητα που ίσχυε εδώ προ 20ετίας, όπως η είσοδος της γυναίκας στην αγορά εργασίας –βοηθώντας και του σχετικά χαμηλού ποσοστού ανεργίας–, η άνοδος του μορφωτικού της επιπέδου όσο και του βιοτικού, είναι βέβαιο ότι αυτά συνετέλεσαν στην αυξητική τάση εμφάνισης του διαζυγίου και στον τόπο μας.

II. ΨΥΧΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΩΝ ΔΙΑΖΕΥΓΜΕΝΩΝ

Οι αρνητικές επιπτώσεις του διαζυγίου στην ψυχική υγεία των παιδιών είναι θέμα αρκετά περίπλοκο. Κατ' αρχήν θα πρέπει να τονισθεί ότι οι γνώσεις που έχουμε αναφορικά με τις ψυχολογικές αντιδράσεις των παιδιών στο διαζύγιο των γονιών τους προέρχονται από μεγάλες επιδημιολογικές έρευνες που έχουν γίνει κατά κύριο λόγο στις ΗΠΑ και σε ευρωπαϊκές χώρες (Amato και Keith, 1991· Wallerstein, 1985· Furstenberg, 1987· Glenn και Kramer, 1985). Δυστυχώς, στον κυπριακό χώρο δεν υπάρχει καμία απολύτως σχετική εμπειρική έρευνα που να μελετά το θέμα, ενώ παράλληλα στον συγγενικό μας ελλαδικό χώρο οι αντίστοιχες έρευνες που έχουν γίνει είναι εξαιρετικά λίγες.

Το μεγάλο αυτό ερευνητικό ενδιαφέρον, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, είναι αυτονόητο, αν αναλογισθούμε ότι εκεί, κατά την τελευταία περίπου δεκαετία, το φαινόμενο του διαζυγίου έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις, με αποτέλεσμα ο ένας από τους δύο γάμους που τελούνται σήμερα να

καταλήγει σε διαζύγιο, ενώ παράλληλα το ποσοστό των παιδιών στο γενικό πληθυσμό της χώρας που ζουν καθημερινά την εμπειρία του διαζυγίου των γονιών τους είναι αρκετά υψηλό. Υπολογίστηκε ότι, κατά το 1994, το 24% του παιδικού πληθυσμού στις ΗΠΑ ζούσε σε οικογένεια είτε με έναν άγαμο, ή διαζευγμένο, ή εν διαστάσει γονιό, ενώ, κατά τις αρχές του επόμενου αιώνα, το ποσοστό αυτό αναμενόταν να πλησιάσει το 50% του παιδικού πληθυσμού της χώρας (Behrman, 1994· Solnit et al., 1995).

Είναι αυτονόητο ότι η μεταφορά αυτούσιων των πορισμάτων της έρευνας που έχει πραγματοποιηθεί στις ΗΠΑ στην κυπριακή πραγματικότητα θα συνιστούσε πράξη επιστημονικά ανεπίτρεπτη. Δυστυχώς όμως, λόγω έλλειψης δικών μας εμπειρικών ερευνών, αναπόφευκτα αντλούμε πληροφορίες από τις διεθνείς αυτές έρευνες περισσότερο για τον εμπλουτισμό του δικού μας προβληματισμού.

Συνοπτικά λοιπόν, τα πορίσματα της έρευνας σημειώνουν τα ακόλουθα: Όσο μικρότερο είναι το παιδί κατά το διαζύγιο των γονιών του τόσο σοβαρότερες αναμένεται να είναι και οι ψυχολογικές του αρνητικές επιπτώσεις.

Κατά τα δύο πρώτα χρόνια που ακολουθούν το διαζύγιο, οι ψυχολογικές αντιδράσεις των παιδιών είναι πιο έντονες. Η ένταση και η ποιότητα της ψυχολογικής αντίδρασης ποικίλλουν, ανάλογα με την ηλικία στην οποία βρίσκεται το παιδί, τον τρόπο που οι γονείς θα χειρισθούν το θέμα του διαζυγίου τους, την ενδεχόμενη ύπαρξη υποστηρικτικού συγγενικού περιβάλλοντος, δηλαδή άλλων μεγαλύτερων αδελφών ή στενών συγγενών, και βέβαια ανάλογα με την αντίδραση του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Αναφορικά με το τελευταίο, θα έλεγα ότι –δυστυχώς– στην κυπριακή κοινωνία λειτουργούν ακόμη αδυσώπητοι μηχανισμοί κοινωνικής περιθωριοποίησης των ατόμων που παρουσιάζονται να παρεκκλίνουν απ' αυτό που θεωρείται κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά, με αποτέλεσμα να στιγματίζονται τόσο τα άτομα που βιώνουν την εμπειρία του διαζυγίου όσο και τα παιδιά τους. Το θέμα αυτό είναι πολύ ευρύ για να αναλυθεί εδώ, αλλά αξίζει να επισημανθεί ακριβώς για να τονισθεί η πολυπλοκότητα του ζητήματος στο οποίο αναφερόμαστε.

Οι ψυχολογικές επιπτώσεις στα παιδιά, μετά από ένα διαζύγιο των γονιών τους, θα μπορούσαν ν' αποδοθούν περίπου ως ακολούθως: Το παιδί της προσχολικής ηλικίας συνήθως παρουσιάζει διάφορες ψυχοφυσιολογικές διαταραχές, διαταραχή στον ύπνο, εύκολο κλάμα και ευερεθιστότητα. Η συμπεριφορά του φαίνεται να παλινδρομεί, γίνεται

πιο επιθετικό και ανεσταλαμένο, ή παρουσιάζει ενούρηση το βράδυ, ενώ είχε καταφέρει μέχρι τότε να ελέγχει τη λειτουργία των σφιγκτήρων του.

Το παιδί που βρίσκεται στην αρχή της σχολικής του εκπαίδευσης συνήθως εκδηλώνει αισθήματα πένθους που δυνατόν να οδηγήσουν σε κατάθλιψη. Το αγόρι ιδιαίτερα γίνεται πιο επιθετικό και δύσκολο στο χειρισμό του (Kurdek, 1994).

Το παιδί που βρίσκεται στο τέλος της δημοτικής εκπαίδευσης συνήθως εκδηλώνει ανοικτά το θυμό του και την τοποθέτησή του για τον αποχωρισμό των γονιών του, κατηγορώντας έντονα το γονιό που θεωρεί υπεύθυνο για την κατάληξη στο διαζύγιο. Αρκετά συχνά, επίσης, παρουσιάζει μείωση της σχολικής του επίδοσης, προβλήματα στη γενική του συμπεριφορά και χαμηλή αυτοεκτίμηση (Kurtz, 1995· Call et al., 1994· Hatzichristou, 1993). Επιπρόσθετα, έχει βρεθεί ότι η εμφάνιση διαζυγίου στην οικογένεια προέλευσης σ' αυτή τη φάση ανάπτυξης του παιδιού συνδέεται με περισσότερες πιθανότητες εκδήλωσης κατάθλιψης στην πρώιμη νεανική ηλικία (Paloscarri και Arom, 1994).

Οι έφηβοι δυνατόν να αντιδράσουν με ακραίους τύπους συμπεριφοράς. Ενώ, από τη μία, πιθανόν να παρουσιάζονται αδιάφοροι για την εξέλιξη στη σχέση των γονιών τους, από τη άλλη, η αντίδρασή τους δυνατόν να είναι κραυγαλέα με έντονα αισθήματα θυμού ή κατάθλιψης ή ακόμη και με απόπειρα αυτοκαταστροφής, ή παραπτωματικής συμπεριφοράς περιλαμβάνουσας και χρήση τοξικών ουσιών (Mason et al., 1994· Rabin et al., 1981· Aro, 1988· Spruijt και Goede, 1997).

Συνήθως τα αγόρια προσαρμόζονται πιο δύσκολα από τα κορίτσια και οι ψυχολογικές τους αντιδράσεις έχουν μακρύτερη διαδρομή. Η απουσία του πατέρα από το σπίτι και συνακόλουθα ενός ανδρικού προτύπου για να ταυτισθούν μαζί του πιθανόν να εξηγεί αυτές τις αντιδράσεις των αγοριών.

Νωρίτερα αναφέρθηκε ότι το θέμα των ψυχολογικών επιπτώσεων είναι πολύπλοκο. Πραγματικά, ενώ μπορεί να θεωρηθεί ότι πρόσκαιρα τα παιδιά επανέκτησαν ένα ικανοποιητικό επίπεδο ψυχικής ηρεμίας και κοινωνικής λειτουργικότητας, ωστόσο καθυστερημένες ψυχολογικές αντιδράσεις είναι δυνατόν να παρατηρηθούν οι οποίες μπορούν να αποδοθούν και πάλι στο διαζύγιο των γονιών. Έχει βρεθεί λοιπόν ότι η κατάθλιψη κατά την πρώιμη νεανική ηλικία, η δυσκολία να διατηρηθεί μια ώριμη συναισθηματική σχέση, ο φόβος για το γάμο, η απόπειρα αυτοκτονίας, η παραπτωματική συμπεριφορά, η χρήση ναρκωτικών ουσιών σε παιδιά χωρισμένων γονιών δυνατόν να συνδεθούν με το διαζύγιο των γονιών τους (Fergusson et al., 1994· Rodgers, 1994· Amato,

1994· Tousignant et al., 1993· Isohanni et al., 1994· Axinn και Thornton, 1994· Jonsson et al., 2000). Αλλά ακόμη και στην προχωρημένη ενήλικη ζωή, δύο αξιόπιστες έρευνες, μία προερχόμενη από πανεπιστήμιο των ΗΠΑ και μία από πανεπιστήμιο της Σουηδίας, συνέδεσαν την αυξημένη θνησιμότητα των ατόμων αυτών με το διαζύγιο των γονιών στην παιδική τους ηλικία (Schwartz, 1995· Lundberg, 1993).

Η πολυπλοκότητα και το είδος των μακροπρόθεσμων αρνητικών αντιδράσεων των παιδιών στο διαζύγιο των γονιών τους έχει αμφισβητηθεί από πιο σύγχρονες έρευνες, οι οποίες διατείνονται ότι η μεθοδολογία έρευνας που υιοθετήθηκε μέχρι σήμερα δεν ήταν επαρκής, καθότι στη διαδρομή πολλών ετών παρεμβαίνουν αρκετοί και ετερόκλητοι παράγοντες στη ζωή ενός παιδιού, περιλαμβανομένου και του διαζυγίου των γονιών, έτσι ώστε να είναι δύσκολο να καθοριστεί ποιος απ' όλους αυτούς τους παράγοντες ευθύνεται περισσότερο για τη διαπιστούμενη παρέκκλιση ή την ψυχοπαθολογία του παιδιού ή του εφήβου στη μετέπειτα ζωή του (Cherlin, 1999). Μάλιστα, αρκετή έμφαση επιχειρείται πρόσφατα να αποδοθεί όχι τόσο σε περιβαλλοντικούς παράγοντες (όπως είναι το διαζύγιο των γονιών), αλλά σε γενετικούς, ιδιαίτερα σ' ό,τι αφορά την κοινωνική προσαρμογή και τη σχολική επίδοση των παιδιών (O'Connor et al., 2000). Εξάλλου, παραμένει ακόμη επίκαιρη και η κριτική που αναπτύχθηκε από παλαιότερα, σύμφωνα με την οποία οι αρνητικές ψυχικές επιπτώσεις στα παιδιά των διαζευγμένων δεν οφείλονται κατ' ανάγκη στο διαζύγιο αυτό καθ'αυτό, αλλά σε άλλες συνοδεύουσες μεταβλητές και κυρίως στο επίπεδο συγκρουσιακής επικοινωνίας των γονιών πριν και μετά το διαζύγιο (Amato και Keith, 1991· Shaw, 1991· Kelly, 2000).

Συνεπώς, μεταξύ πολλών άλλων παραγόντων που θα επηρεάσουν την πορεία προσαρμογής του παιδιού κατά την περίοδο που ακολουθεί μετά το διαζύγιο των γονιών δύο θεωρούνται οι σημαντικότεροι: α) η ποιότητα της σχέσης που θα διατηρηθεί μεταξύ του παιδιού και του γονιού που δεν θα έχει την επιμέλειά του –και συνήθως αυτός είναι ο πατέρας– και β) η ποιότητα της επικοινωνίας και σχέσης που θα διατηρήσουν μεταξύ τους οι βιολογικοί του γονείς (Portes et al., 1992· Ahrons και Miller, 1993· Radovanovic, 1993· Johnston, 1994).

Δυστυχώς, οι δύο αυτοί βασικοί παράγοντες εδώ στην Κύπρο είτε φαίνεται να αγνοούνται είτε παραβλέπονται από τους γονείς, και αυτό που παρατηρείται στην καθημερινή ζωή σ' ένα ζευγάρι που οδεύει προς το διαζύγιό του, ή ήδη το έχει εξασφαλίσει, είναι ο ανελέητος ψυχικός ή και οικονομικός πόλεμος μεταξύ τους, οι αλληλοκατηγορίες και η διά-

θεση εκδίκησης και τιμωρίας του άλλου. Συνέπεια όλων αυτών είναι το παιδί και ο ψυχικός του κόσμος να συνθλιβονται μέσα σ' αυτή την καταστροφική αντιπαράθεση των γονιών του (Παπαονησιφόρου, 1995).

Βέβαια, δεν θα πρέπει να δοθεί το λανθασμένο μήνυμα ότι κάθε διαζύγιο των γονιών συνοδεύεται και από έντονες ή κατ' ανάγκη μακροπρόθεσμες αρνητικές ψυχολογικές αντιδράσεις στα παιδιά. Στη μεγάλη όμως πλειονότητα των περιπτώσεων, αυτό είναι μια πραγματικότητα και, σε αντίθεση μ' αυτό που και οι ειδικοί πίστευαν μέχρι προ μιας 20ετίας, δηλαδή ότι οι αντιδράσεις είναι βραχύβιες, συνήθως διάρκειας ενός ή δύο χρόνων και στη συνέχεια τα πράγματα αποκαθίστανται, η σύγχρονη έρευνα τονίζει τη μακροχρόνια διαδρομή των προβλημάτων ακόμη και στις περιπτώσεις όπου αρχικά φαίνεται να εξασφαλίζεται κάποια ισορροπία (Kalter, 1987· Wallerstein, 1991· Kulka και Weingarden, 1979).

Ωστόσο, στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες αποτυγχάνει ουσιαστικά να εκπληρωθεί σωστά ο γονεϊκός ρόλος, που βασικά συνίσταται στην εξασφάλιση προστασίας, φροντίδας και σωστής διαπαιδαγώγησης του παιδιού, το διαζύγιο των γονιών θα μπορούσε να θεωρηθεί η σωστή επιλογή. Έτσι, σε περιπτώσεις συστηματικής παραμέλησης, φυσικής ή ψυχικής κακοποίησης του παιδιού, αλλά ιδιαίτερα στις περιπτώσεις σεξουαλικής κακοποίησης του παιδιού από τον ίδιο το γονιό του, το διαζύγιο θα μπορούσε να είναι όχι η ορθή αλλά και η αναπόφευκτη επιλογή (Solnit et al., 1995).

Πολλά έχουν γραφεί και συζητούνται γύρω από το θέμα της κακής συζυγικής σχέσης των γονιών ως επαρκούς λόγου για το διαζύγιο. Υπάρχει, δηλαδή, η άποψη ότι μια κακή συζυγική σχέση μεταξύ των γονιών, η οποία όμως αφήνει ανεπηρέαστη τη συναισθηματική σχέση αμφοτέρων των γονιών με το παιδί τους, επηρεάζει και πάλι αρνητικά τη φυσιολογική ψυχολογική ωρίμαση του παιδιού, και σ' αυτές τις περιπτώσεις το διαζύγιο θα ήταν μια απόλυτα δικαιολογημένη επιλογή. Αυτό, το οποίο –ας σημειωθεί– ακούεται συχνά στο ευρύ κοινό και υιοθετείται μάλιστα και από αρκετούς θεραπευτές, κατά την εκτίμησή μας αποτελεί μια εκλογίκευση και ουσιαστικά αποφυγή ανάληψης ευθύνης τόσο από μέρος των συζύγων, αλλά δυστυχώς και από μέρος των θεραπειών που συμμαρτούνται την άποψη αυτή, με αποτέλεσμα να αποφεύγεται μια ουσιαστική θεραπευτική παρέμβαση στη συζυγική κρίση (Hadjivassilis και Moustერი, 1997). Η λύση ενός γάμου, όταν η συζυγική σχέση έχει χάσει τα ποιοτικά της χαρακτηριστικά, είναι πιο έντιμο και ειλικρινές να πραγματοποιείται χωρίς την εσφαλμένη δικαι-

ολογία και προβαλλόμενη από μέρους των γονιών της υποτιθέμενης προστασίας της ψυχικής υγείας των παιδιών. Μια τέτοια εξέλιξη εμπλέκει το παιδί στην έντονη αντιπαράθεση συναισθημάτων μεταξύ των γονιών και του ίδιου και όχι σπάνια του δημιουργεί αισθήματα ενοχής για το χωρισμό των γονιών του. Συχνά μέμφεται τον εαυτό του γιατί δεν κατάφερε να διατηρήσει τους γονείς του ενωμένους. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων αυτών τα ίδια τα παιδιά συνήθως τοποθετούνται αρνητικά απέναντι σ' ένα ενδεχόμενο διαζύγιο των γονιών τους (Παπαδάτος, 1988). Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό ότι αναφερόμαστε στις περιπτώσεις όπου η σχέση αμφοτέρων των γονιών με το παιδί διατηρείται άθικτη και συνεχίζει να έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας καλής ποιοτικής σχέσης. Όταν, όμως, στη μεταξύ των γονιών αντιπαράθεση αφήνεται ή –ακόμη χειρότερα– ενθαρρύνεται να εμπλακεί και το παιδί και ιδιαίτερα ο έφηβος, οπότε και η σχέση γονιού–παιδιού κλονίζεται, τότε η λύση του γάμου πλέον πιθανόν να βιωθεί από το παιδί ως ανακούφιση (Mechanic και Hansell, 1989· Buchanan et al., 1991).

Παρόλο που η αναφορά εδώ επικεντρώνεται στις ψυχολογικές επιδράσεις του διαζυγίου στα παιδιά των διαζευγμένων, αναλόγου ενδιαφέροντος είναι και το θέμα των αρνητικών επιπτώσεων του διαζυγίου στους γονείς των διαζευγμένων. Το θέμα αυτό εκτιμάται ότι δεν έχει μελετηθεί αρκετά στον τόπο μας όπως αλλού, συνεπώς ούτε η πιθανή συμβολή του στην αύξηση της ψυχιατρικής νοσηρότητας είναι διευκρινισμένη (Grimby και Svanborg, 1996). Επίσης, εξαιρετικού ενδιαφέροντος είναι και οι οικονομικές επιπτώσεις στο παιδί μετά το διαζύγιο των γονιών του, που συνηθέστερα είναι αρνητικές και με σημαντικές προεκτάσεις στην γενική του ευημερία (Bartfeld, 2000· Μαράτου-Αλιπράντη, 1998).

III. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

Πιστεύουμε ειλικρινά ότι μια συζήτηση γύρω από οποιοδήποτε κοινωνικό φαινόμενο, για να θεωρηθεί ολοκληρωμένη, είναι σκόπιμο όχι μόνο να καταλήγει στις επισημάνσεις των αδυναμιών αλλά να κατατείνει και σε μια αισιόδοξη πρόταση αντιμετώπισής του. Ο ρόλος των κρατικών μας υπηρεσιών εκτιμούμε ότι είναι αποφασιστικής σημασίας και, αν τις απόψεις, όπως αυτές εξετέθηκαν νωρίτερα, αναφορικά με τον πολύ πιθανό επερχόμενο, μέσα στις επόμενες δεκαετίες, κίνδυνο κλυδωνισμού των θεσμών της οικογένειας και του γάμου στην Κύπρο, συμμερίζονται

και εκείνοι οι ανώτατοι κρατικοί λειτουργοί και τα πολιτικά πρόσωπα που χαράσσουν την πολιτική του κυπριακού κράτους στον ευαίσθητο αυτό χώρο της περιφρούρησης των θεσμών αυτών, τότε μια συνολική πολιτική κοινωνικής άμυνας θα πρέπει από τώρα να σχεδιασθεί και στον τόπο μας προτού πλέον να είναι αργά.

Στο βιβλίο μου που προαναφέρθηκε (Χατζηβασίλης, 1997) αναπτύσσονται περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με μια πρόταση για την ίδρυση Κρατικού Συμβουλίου Στήριξης της Οικογένειας και του Παιδιού. Εννοείται, ενός επιτελικού οργάνου το οποίο θα σχεδιάζει, θα υλοποιεί και θα συντονίζει την έρευνα γύρω από θέματα γάμου και οικογένειας στην κυπριακή πραγματικότητα. Ενόσ οργάνου το οποίο θα μπορεί να εποπτεύει όλες τις υπάρχουσες κρατικές και μη κρατικές υπηρεσίες που εμπλέκονται μ' οποιονδήποτε τρόπο στην αντιμετώπιση πτυχών του προβλήματος του διαζυγίου (σχολείο, κοινωνικές υπηρεσίες, δικαστήριο, αστυνομία, υπηρεσίες ψυχικής υγείας), να ελέγχει την ποιότητα του προσφερόμενου έργου τους, την αποτελεσματικότητα των επιχειρούμενων παρεμβάσεων και να μεριμνά για τη στελέχωσή τους μ' εκείνο το εξειδικευμένο επιστημονικό δυναμικό που θα κρινόταν το καταλληλότερο για την επίτευξη των στόχων του. Η ορθή ενημέρωση του κοινού καθώς και των επαγγελματιών που εμπλέκονται στο θέμα αποτελεί ευαίσθητο και σημαντικό στοιχείο της προληπτικής πολιτικής που θα όφειλε να αναπτύξει το Συμβούλιο αυτό.

Επιπρόσθετα, κατά τη γνώμη μας, επείγει η δόμηση, κατά γεωγραφική περιφέρεια, τοπικών Μονάδων Θεραπείας Οικογένειας και Ζεύγους μέσα στους κόλπους των κρατικών μας Υπηρεσιών Ψυχικής Υγείας. Πραγματικά, σήμερα σ' ένα ζευγάρι ή σ' ένα άτομο, που αντιμετωπίζει διλήμματα αναφορικά με τη συνέχιση ή τη διακοπή του γάμου ή άλλου είδους δυσκολίες στο πλαίσιο της συζυγικής ή οικογενειακής του ζωής, δυστυχώς εδώ στην Κύπρο δεν του προσφέρεται καμία εξειδικευμένη κρατική υπηρεσία όπου θα μπορούσε να εκφράσει ελεύθερα αυτά του τα διλήμματα και τις δυσκολίες. Οι Μονάδες αυτές αναμένεται ότι θα συμβάλουν τα μέγιστα στην πρόληψη εκδήλωσης του διαζυγίου και, κατά δεύτερο λόγο, συνακόλουθα στην επιτυχή περιστολή των πολλών και ποικίλων αρνητικών του συνεπειών.

IV. ΤΑ ΚΕΝΑ ΣΤΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Η κυπριακή νομοθεσία, με το νόμο 95/1989 που έχει εισαχθεί πρόσφατα και ισχύει, δεν προβλέπει το συναινετικό διαζύγιο, το οποίο αποτε-

λεί την πιο εκσυγχρονιστική άποψη στη υπάρχουσα νομοθεσία που διέπει το διαζύγιο στον ευρωπαϊκό χώρο. Ας σημειωθεί ότι το συναινετικό διαζύγιο προβλέπεται και από τον ελληνικό Αστικό Κώδικα από δεκαετίας και πλέον τώρα.

Κατά την άποψή μας, δύο βασικοί λόγοι επιβάλλουν την υιοθέτηση και στην Κύπρο του συναινετικού διαζυγίου, το οποίο προβλέπει στη διαδικασία του την υποχρεωτική κατάληξη σε συμφωνία των δύο διαδίκων συζύγων-γονέων σε οικονομικά θέματα αλλά και σε θέματα που αφορούν την επιμέλεια των παιδιών και την επικοινωνία μ' αυτά στην μετά το διαζύγιο περίοδο.

Ο πρώτος λόγος σχετίζεται με τη διεύρυνση των δημοκρατικών θεσμών στον τόπο μας και με την έμπρακτη κατοχύρωση της δημοκρατικής αρχής του κράτους δικαίου και στον ευαίσθητο αυτόν τομέα των διαπροσωπικών, διασυζυγικών σχέσεων. Η περαιτέρω επιχειρηματολόγηση όμως γύρω απ' αυτό θα ξέφευγε από τους στόχους αυτής της σύντομης εδώ αναφοράς.

Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την υποχρεωτική ύπαρξη κοινής συμφωνίας μεταξύ των δύο διαδίκων συζύγων που αφορά την επικοινωνία του γονιού, που δεν θα έχει την επιμέλεια του παιδιού μετά το διαζύγιο. Αυτή η κοινή συμφωνία αναγκάζει τους γονείς να καταλήξουν στην υιοθέτηση μιας κοινής στάσης, κάτι που από μόνο του δείχνει ωριμότητα απέναντι στο πώς μελλοντικά προτίθενται να συνδεθούν με το παιδί τους. Επίσης, τους υποχρεώνει να αποφύγουν την καταστροφική για τους ίδιους και τα παιδιά τους προσπάθεια απόδοσης ο ένας στον άλλον ευθύνης για το ναυάγιο της συζυγικής και οικογενειακής τους ζωής.

Η άποψη που δυνατόν να εκφρασθεί, ότι το συναινετικό διαζύγιο θα αυξήσει ακόμη περισσότερο τα ποσοστά των γάμων που διαλύονται, εκτιμάται ανεδαφική και περιοριστική του δημοκρατικού δικαιώματος του ορθά ενημερωμένου Κύπριου πολίτη να μπορεί να αποφασίζει ο ίδιος για τα πιο προσωπικά του θέματα, δηλαδή να έχει ο ίδιος την ευθύνη για την πορεία της δικής του ζωής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ahrons C.R. και Miller R.B., 1993, «The effect of the postdivorce relationship on parental involvement: A longitudinal analysis», *Amer. J. Orthopsychiatry*, 63(3), σ. 441-450.
- Amato P.R., 1994, «Life-span adjustment of children to their parents' divorce», *Future Child*, 4(1), σ. 143-164.
- Amato P.R. και Keith, 1991, *Psych. Bull*, 110(1), σ. 26-46.
- Aro H., 1988, «Parental discord, divorce and adolescent development», *Eur. Arch. Psychiatry Neurol. Sci.*, 237(2), σ. 106-111.
- Axinn W.G. και Thornton A., 1996, «The influence of parents' marital dissolution on children's attitudes toward family formation», *Demography*, 33(1), σ. 66-81.
- Bartfeld J., 2000, «Child support and the postdivorce economic well-being of mothers, fathers and children», *Demography*, 37(2), σ. 203-213.
- Behrman R.E., 1994, «Children and divorce: overview and analysis», *Future Child*, 4(1), σ. 4-14.
- Buchanan C.M., Maccoby E.E. και Dornbusch S.M., 1991, «Caught between parents: adolescents' experience in divorced homes», *Child Dev.*, 62(5), σ. 1008-1029.
- Call G. et al., 1994, «General and test anxiety, shyness and grade point average of elementary school children of divorce and nondivorced parents», *Psychological Report*, 74(2), σ. 512-514.
- Cherlin, A.J., 1992, *Marriage, divorce, remarriage*. Rev. Ed. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cronkite R., 1977, «The determinants of spouses' normative preferences for family roles», *Journal of Marriage and the Family*, σ. 575-585.
- Finns F., 1995, «Entry into consensual unions and marriages among Finnish women born between 1938 and 1967», *Population Studies*, 49(1), σ. 57-70.
- Fishel A.H. και Samsa G.P., 1993, «Role perception of divorcing parents», *Health Care Women Int.*, 14(1), σ. 87-98.
- Fergusson D.M., Horwood L.J., Lynskey M.T., 1994, «Parental separation, adolescent psychopathology, and problem behaviors», *J. Am. Acad. Child. Adolesc. Psychiatry*, 33(8), σ. 1122-1131.
- Furstenberg F.F., 1994, «History and current status of divorce in the United States», *Future Child*, 4(1), σ. 29-43.
- Furstenberg F.F., Morgan S.P. και Alison P.D., 1987, «Paternal participation and children's well-being after marital dissolution», *American Sociological Review*, 48, σ. 656-668.
- Cherlin A.J., 1999, «Going to extremes: family structure, children's well-being, and social science», *Demography*, 36(4), σ. 421-428.
- Glenn N.D. και Kramer K.B., 1985, «The psychological well-being of adult children of divorce», *Journal of Marriage and the Family*, 47, σ. 905-912.

- Glick P. και Norton A., 1971, «Frequency, duration and probability of marriage and divorce», *Journal of Marriage and the Family*, 33(2).
- Grimby A. και Svanborg A., 1996, «Live events and the quality of life in old age. Report from a medical-social intervention study», *Aging (Milano)*, 8(3), σ. 162-169.
- Hadjivassilis V. και Moustieri N., 1997, «Is the neutrality of the therapist the only therapeutic stance when a couple asks for a divorce?», Paper presented at the 1st *European Conference on Psychotherapy*, 11-14.9.1997, Athens.
- Haskey J., 1995, «Trends in marriage and cohabitation: the decline in marriage and the changing patterns of living in partnerships», *Popul. Trends*, (80), σ. 5-15.
- Hatzichristou C., 1993, «Children's adjustment after parental separation: teacher, peer and self-report in a Greek sample: a research note», *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34(8), σ. 1469-1478.
- Isohanni M., Oja H., Moilanen I., Koironen M., 1994, «Teenage alcohol drinking and non-standard family background», *Soc. Sci. Med.*, 38(11), σ. 1565-1574.
- Jonsson F.H., Njardvik U., Olafsdottrir G. και Gretarsson S.J., 2000, «Parental divorce: long-term effects on mental health, family relations and adult sexual behavior», *Scand. J. Psychol.*, 41(2), σ. 101-105.
- Johnston J.R., 1994, «High-conflict divorce», *Future Child*, 4(1), σ. 165-182.
- Κέντρο Ερευνών και Ανάπτυξης Intercollege, 1996, *Ο Ελεύθερος Χρόνος των Νέων στην Κύπρο*, Intercollege, Λευκωσία.
- Kalter N., 1987, «Long-term effects of divorce on children», *Am. J. Orthopsychiatry*, 57, σ. 587-600.
- Kelly J.B., 2000, «Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: a decade review of research», *J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry*, 39(8), σ. 963-973.
- Kurdek L.A. et al., 1995, «School adjustment in sixth graders: parenting transitions family climate and peer norm effects», *Child Development*, 66(2), σ. 430-445.
- Kulka R.A. και Weingarden H., 1979, «The long-term effects of parental divorce in childhood on adult adjustment», *Journal of Social Issues*, 35, σ. 50-78.
- Kurtz L., 1995, «Psychosocial coping resources in elementary school age children of divorce», *American Journal of Orthopsychiatry*, 64(4), σ. 554-563.
- Κοτζαμάνης Β., 1997, «Γαμηλιότητα και διάλυση των εγγάμων συμβιώσεων στην Ελλάδα: Μία πρώτη δημογραφική προσέγγιση», *Επιθ. Κοιν. Ερευνών*, 94(Γ), σ. 61-152.
- Lehrer E.L., Chiswick C.U., 1993, «Religion as a determinant of marital stability», *Demography*, 30(3), σ. 385-404.
- Lillard L.A. και Waite, L.J., 1993, «A joint model of marital childbearing and marital disruption», *Demography*, 94, σ. 643-652.
- Lipman-Blumen J., 1975, *Demographic trends and issues in women's health*, Washington, Department of Health, Education and Welfare.

- Lundberg O., 1993, «The impact of childhood living conditions on illness and mortality in adulthood», *Journal of Social Science and Medicine*, 36(8), σ. 1047-1052.
- Mason C.A. et al., 1994, «Adolescent problem behavior: the effect of peer and the moderating role of the father absence and the mother-child relationship», *Am. J. Community Psychology*, 22(6), σ. 723-743.
- Μαράτου-Αλιπράντη Α., 1995, *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, σ. 36-38, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μαράτου-Αλιπράντη Α., 1998, «Μονογονεϊκές οικογένειες: Σύγχρονες τάσεις και διλήμματα πολιτικής. Συγκριτική επισκόπηση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Επιθ. Κοιν. Ερευνών*, 95, σ. 185-208.
- Martin T.C. και Bumpass L.L., 1989, «Recent trends in marital disruption», *Demography*, 26, σ. 37-51.
- Mechanic D. και Hansell S., 1989, «Divorce, family conflict, and adolescents' well-being», *J. Health Soc. Behav.*, 30(1), σ. 105-116.
- Menniti A. και Palomba R., 1994, «Trends in marital instability in Italy in the 1980s», *Labour*, 8(2), σ. 305-315.
- Mueller C.W. και Campbell B.G., 1977, «Female Occupational Achievement and Marital Status: A Research Note», *Journal of Marriage and the Family*, σ. 587-593.
- Μουσούρου Α.Μ., 1999, «Κρίση της οικογένειας και κρίση των αξιών», *Επιθ. Κοιν. Ερευνών*, 98-99(A-B), σ. 5-19.
- National Center for Health Statistics, 1991, «Advance report of final divorce statistics, 1988», *Monthly Vital Statistics Report*, vol. 39, no 12, Suppl. 2, Hyattsville, MD: Public Health Services.
- O'Connor T.G., Caspi A., DeFries J.C. και Plomin R., 2000, «Are associations between parental divorce and children's adjustment genetically mediated? An adoption study», *Dev. Psychol.*, 36(4), σ. 429-437.
- Παπαδάτος Κ., 1988 «Το διαζύγιο: Αντιδράσεις παιδιών και ο ρόλος του παιδίατρο», *Παιδιατρική*, 51, σ. 138-146.
- Παπαονησιφόρου Μ., 1995, «Παιδιά χωρισμένων γονιών», ομιλία στο συνέδριο της Παγκύπριας Συντονιστικής Επιτροπής Προστασίας και Ευημερίας του Παιδιού, Λεμεσός.
- Paloscari U. και Arom, 1994, *The Four Seasons of Greek Philosophy*, Efstathiadis Group.
- Πετρίδου Ε., Σκαλκίδης Γ., Τριχόπουλος Δ., 1990, «Δημογραφικές εξελίξεις και υγειονομικές επιπτώσεις στην Ευρώπη του 1990», *Ιατρική*, 58(4), σ. 353-358.
- Portes P.R., Susan C.H., Brown J.H., Eichenberger S., Mas C.A., 1992, «Family functions and children's postdivorce adjustment», *Amer. J. Orthopsychiatry*, 62(4), σ. 613-617.
- Rabin P.L. et al., 1981, «Teen-age suicide attempts and parental divorce», *The New Engl. J. Med.*, 1048.

- Rodgers B., 1994, «Pathways between parental divorce and adult depression», *J. Child Psychol. Psychiatry*, 35(7), σ. 1289-1308.
- Radovanovic H., 1993, «Parental conflict and children's coping styles in litigating separated families: relationships with children's adjustment», *J. Abnormal Child Psychol.*, 21(6), σ. 697-713.
- Schoen R. και Weinick R.M., 1993, «The slowing metabolism of marriage: figures from 1988 U.S. marital status life tables», *Demography*, 30(4), σ. 734-746.
- Schwartz J.E. et al., 1995, «Sociodemographic and psychosocial factors in childhood as predictors of adult mortality», *Amer. J. Public Health*, 85(9), σ. 1237-1245.
- Shaw D.S., 1991, «The effects of divorce on children's adjustment. Review and implications», *Behav. Modif.*, 15(4), σ. 456-485.
- Solnit J.A., Schowalter J.E., Nordhaus B.N., 1995, «Best interests of the child in the family and the community», *Pediatr. Clin. North America*, 42(1), σ. 181-191.
- Spruijt E. και Goede M., 1997, «Transitions in family structure and adolescent well-being», *Adolescence*, 32(128), σ. 897-911.
- Τεπέρογλου Α., 1999, «Συμμετοχικότητα-απόψεις-επιδιώξεις των νέων», στο Αφροδίτη Τεπέρογλου, Διονύσης Μπαλούροδος, Γιάννης Μυριζάκης, Μαρία Τζωρτζοπούλου, *Η ταυτότητα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι ανάγκες της νεολαίας στο νομό Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ-Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Θεσσαλονίκης.
- The Third Social Cohesion Workshop for the year 2000, <http://policyresearch.dchoolnet.ca/networks/cohsoc/sc-wksp-e.htm>.
- Thornton A., 1977, «Children and marital stability», *Journal of Marriage and the Family*, σ. 531-539.
- Tousignant M., Bastien M.F. και Hamel S., 1993, «Suicidal attempts and ideation's among adolescents and young adults: the contribution of the father's and mother's care and of parental separation», *Soc. Psychiatry Psychiatr. Epidemiol.*, 28, σ. 256-261.
- Wallerstein J. S., 1991, «The long effects of divorce on children: a review», *J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry*, 30(3), σ. 349-360.
- Wallerstein J. S., 1985, «Children of divorce: preliminary report of a ten-year follow-up of older children and adolescents», *J. Am. Acad. Child Adolesc. Psychiatry*, 24, σ. 545-553.
- Χατζηβασίλης Β., 1996, «Εφηβική και μετα-εφηβική περίοδος της ζωής του ατόμου στην Κύπρο: Μερικές ιδιομορφίες», εργασία που παρουσιάστηκε στο 4ο Συνέδριο των Ελλήνων της Διασποράς, Λευκωσία, 11-13/10/1996.
- Χατζηβασίλης Β., 1997, *Το διαζύγιο στην Κύπρο, σήμερα και χθες και η Παρένθεση*, Λευκωσία.
- Χατζηβασίλης Β. και Στίγκας Ν., 1999, «Γάμος, στειρότητα και υιοθεσία», *Ιατρική, Κύπρος*, 17(3-4), σ. 9-11.